

วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

Analysis of the Emergence of Adaptation-Knowledge
in Practicing Vipassana Meditation

พระจารุพร ตปสีโล (คองคาทิพย์)¹

Phra Charuporn Tapasilo (Kongkathip)

E-mail : charuphorn.k2445@gmail.com

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมาจารย์²

Phrakrupaladsampipaddhanadhammajan

E-mail : nirun.siri@mcu.ac.th

ประเวศ อินทองปาน³

Praves Intongpan

E-mail : fhumpvi@ku.ac.th

Received: August 3, 2025 Revised: September 18, 2025

Accepted: September 18, 2025

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาอนุโลมญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 2) เพื่อวิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการนำข้อมูลมาเรียบเรียง วิเคราะห์ สรุป และบรรยายเชิงพรรณนา

ผลจากการวิจัยพบว่า อนุโลมญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยสัง เป็นญาณที่มีกิจเห็นพ้องต้องกับวิปัสสนาญาณเบื้องต้น เป็นปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน โดยคล้อยตามหลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ เป็นลำดับสุดท้ายของวิปัสสนาญาณในส่วนของการ

¹ นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

² อาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

³ อาจารย์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

โลภีเยซึ่งจะนำไปบรรลุอริยมรรค อริยผลอย่างแท้จริง การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวณา เริ่มจากการเจริญสติปัฏฐาน 4 พิจารณารูป-นามตามความเป็นจริง คือ การพิจารณากาย เช่น ดูลมหายใจเข้า-ออก เป็นต้น การพิจารณาเวทนา เช่น สุข ทุกข์ เฉย ๆ การพิจารณาจิต เช่น จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ เป็นต้น และการพิจารณารธรรม เช่น การเข้าใจในอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค หรือ การพิจารณารูปตามลำดับขั้นตอนของวิสุทธิ 7 คือ วิธีชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ ที่ทำให้ไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ เมื่อถึงขั้นอนุโลมญาณ จิตจะพิจารณาเริ่มใหม่ในอุทกัพพยญาณ ไปจนถึง สังขารุเบกขาญาณ และเตรียมพร้อมสำหรับการเข้าถึงวิปัสสนาญาณ 16 คือ มรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ

คำสำคัญ: การเกิดขึ้น; อนุโลมญาณ; วิปัสสนาภาวณา

Abstract

This research contains 2 objectives: 1) to study the *Anulomañāṇa* or adaptation-knowledge in Theravada Buddhist texts and 2) to analyze the emergence of *Anulomañāṇa* for Vipassana meditation practice. This study was documentary research, examining data from Theravada Buddhist scriptures and various related documents. The data were analyzed, summarized, and compiled in descriptive analysis.

The research results revealed that *Anulomañāṇa* or adaptation-knowledge in refers to a knowledge leading to comprehend of the Noble Truths. It functions of agreeing with the basic Vipassana knowledge and contemplating on the true nature of phenomena; form, feeling, perception, mental formations, and consciousness as impermanent, suffering, and non-self, in accordance with the 37 *Bodhipakkhiyadhamma*. It was recognized as the final state of worldly Vipassana knowledge, which surely leads to the perfect attainment of the Noble Path and Noble Fruition. The emergence of *Anulomañāṇa* in the development of Vipassana meditation begins with the cultivation of four *Satipatṭhāna*, contemplating on the true state of form and name including observing the body conditions, such as the in-and-out breath, sensations such as happiness, suffering, and indifference, and mental states such as lust, anger, and delusion, and Dhamma observing such as realizing the Four Noble Truths: suffering, its origin, its cessation, and the path, contemplating on the Seven Purifications, a method for purifying the mind that progressively completes the Three Trainings. Upon reaching the *Anulomañāṇa* stage, the mind reviews by contemplating through *Udayabbaya-ñāṇa* up to *Sankhānūpekkhāñāṇa*, preparing for access to the sixteen *Vipassanā-ñāṇa*, namely, the path, the fruition, and nirvana, respectively.

Keywords: The Emergence; Adaptation-Knowledge; Vipassana Meditation

บทนำ

พระพุทธศาสนามากล่าวไว้ว่า ชีวิตทุกชีวิตที่เกิดมาในโลกนี้ล้วนต้องประสบกับความแก่ ความเจ็บ ความตายด้วยกันทุกชีวิต นี่เป็นสังขารของสรรพสัตว์ ทุกชีวิตที่เกิดมาล้วนแต่ปรารถนา แสวงหาความสุขด้วยกันทั้งสิ้น ไม่มีใครอยากได้ความทุกข์ แต่ก็ไม่ได้สมตามความปรารถนาทุกคน บางทีก็ต้องพบกับความทุกข์ทั้งทางกาย และทางใจ ได้แก่ ความเศร้าโศก การร้องไห้ คร่ำครวญ ความพลัดพราก เป็นต้น สาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นี้ก็เพราะคนเรายังมีกิเลสอยู่ เมื่อยังมีกิเลสอยู่ก็ย่อมได้รับชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์⁴ เป็นต้น ต่อไปไม่รู้จักจบสิ้น เมื่อมนุษย์ยังมีกิเลสอยู่ภพใหม่ย่อมเกิดขึ้นอีก ความทุกข์ทั้งหลายก็ย่อมเกิดขึ้นอีก ดังนั้น บุคคลทั้งหลายถ้าไม่ยอมให้มีภพใหม่ต้องพยายามปราบทวารกิเลสทั้งหลายของตนให้หมดสิ้นไป การเจริญวิปัสสนาภาวนา⁵ คือ การพิจารณาภาวะที่เกิดขึ้นเป็นขณะ ๆ เป็นการฝึกอบรมจิตให้หลุดพ้นจากอภิสวะทั้งหลาย เป็นการเจริญสติปัฏฐาน 4 ซึ่งเป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโลภะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน 4 ประการ⁶ ได้แก่ 1) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณากายให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นเพียงกาย 2) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงเวทนา 3) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต และ 4) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงธรรม⁷ วิปัสสนาญาณ⁸ คือ ผลที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน 4 ตามลำดับ ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ปัญญาความรู้แยกรูป-นาม ปัจจัยปริคคหญาณ คือ ปัญญาเหตุรู้ปัจจัยของรูป-นาม สัมมสนญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นาม อุทยัพพญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้ความเกิดและดับของรูป-นาม กังคณญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาถึงความดับไปแห่งรูป-นาม อย่างเดียว ภยญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นาม โดยความเป็นภัยอันน่ากลัว อาทีนวญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาเห็นว่ารูป-นาม นี้เป็นโทษ นิพพิทาญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาเห็นว่า รูป-นามเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย มุญจิจตุกัมมตยาญาณ คือ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากรูป-นาม ปฏิสังขยาญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาหาทางหนีให้พ้นไปจากรูป-นาม สังขารูปেকชาญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาวางเฉยในรูป-นาม อนุโลมญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาเห็นรูป-นาม ให้คล้อยไปตาม โคตรญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาข้ามพ้นจากรูป-นาม ไปสู่สภาพของพระนิพพาน มัคคญาณ คือ ปัญญาที่รับรู้สภาพของพระนิพพานอย่างแจ่มแจ้ง ผลญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรับรู้พระ

⁴ ขุ.ม. (ไทย) 29/5/22.

⁵ ม.ม. (ไทย) 12/106/101.

⁶ ที.ม. (ไทย) 10/373/301.

⁷ ม.ม. (ไทย) 13/3/4.

⁸ ที.ส.อ. (ไทย) 234/198.

นิพพานเป็นอารมณ์ต่อจากมคฺคญาณ ปัจจเวกชนญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาสภาพธรรมต่าง ๆ หลังจากผลญาณดับลง⁹

อนุโลมญาณ หรือ สัจจอนุโลมิกญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยัส¹⁰ คือ สามารถเห็นไตรลักษณ์ ด้วยภาวนามยปัญญาได้ หรือ พิจารณาวิปัสสนาญาณทั้ง 8 ที่ผ่านมาให้เห็นว่า เป็นทุกข์ เมื่อเห็นทุกข์ก็เห็น สมุทัย นิโรธ มรรค โดยแต่ละญาณเป็นเหตุเกิดมรรคทั้ง 8 ตามลำดับ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้หรือริยัสนี้ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรกฏญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดเป็นมคฺคญาณ ให้สำเร็จความเป็นอรหิบุคคลต่อไป ดังมีอธิบายไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ จตุกกนิทเทส ว่า “ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่ง พินิจปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาพธรรมอันเหมาะสมซึ่งมีลักษณะหรือว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารไม่เที่ยง ฯลฯ หรือวิญญาณไม่เที่ยง” ดังนี้บ้าง นี้เรียกว่า สัจจอนุโลมิกญาณ”¹¹ ดังนั้น อนุโลมญาณ หรือ สัจจอนุโลมิกญาณ คือ การพิจารณาขั้น 5 ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือ ญาณปัญญา มุ่งตรงไปสู่นิพพาน ที่สามารถทำให้บุคคลทั้งหลายไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

อนุโลมญาณเกิดขึ้นในช่วงท้ายของการพิจารณาไตรลักษณ์อย่างชัดเจน เป็นขั้นตอนสุดท้ายก่อน จะก้าวเข้าสู่โคตรกฏญาณ และต่อด้วยมคฺคญาณ¹² ที่เป็นจุดเปลี่ยนผ่านจากปุถุชนไปสู่อรหิบุคคล จึงเป็น ช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญยิ่งในเส้นทางธรรม แต่เนื่องจากอนุโลมญาณเป็นญาณขั้นสูงในการปฏิบัติ จึงทำให้เกิดคำถามว่า ผู้ปฏิบัติธรรมควรปฏิบัติอย่างไรจึงจะเข้าถึงอนุโลมญาณได้อย่างถูกต้อง หากขาดความ เข้าใจในเรื่องนี้ การปฏิบัติอาจไม่บรรลุผลอย่างแท้จริง

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่อง “วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการ เจริญวิปัสสนาภาวนา” เพื่อไขความเคลือบแคลงสงสัยในประเด็นต่าง ๆ ให้มีความกระจ่างชัดมากยิ่งขึ้น อีกทั้งยังเสริมสร้างองค์ความรู้ใหม่ที่จะเป็นข้อมูลในเชิงวิชาการ เกื้อกูล และเป็นปัจจัยที่สำคัญ อันเป็น ประโยชน์ต่อความก้าวหน้าในการเจริญวิปัสสนาภาวนาของพุทธศาสนิกชน สืบต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาอนุโลมญาณในคัมภีร์พระพุทธานุโลมิกญาณ
- 2) เพื่อวิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

⁹ วิสุทฺธิ. (ไทย) 3/206.

¹⁰ อภิ.วิ. (ไทย) 35/145/127.

¹¹ อภิ.วิ. (ไทย) 35/793/509.

¹² วิสุทฺธิ. (ไทย) 3/206-328.

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นส่วนหนึ่งของสารนิพนธ์เรื่อง “วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนของการวิจัยต่าง ๆ ไว้ดังนี้

- 1) เก็บรวบรวมข้อมูลปฐมภูมิ จากคัมภีร์พระไตรปิฎก และข้อมูลทุติยภูมิ จากคัมภีร์อรรถกถา ปกรณวิเสส วิสุทธิมรรค และหนังสือ ตำรา บทความทางวิชาการ ที่เกี่ยวข้อง
- 2) เรียบเรียง ตรวจสอบความถูกต้อง และความน่าเชื่อถือของข้อมูล ตลอดจนจัดลำดับความสำคัญของแหล่งที่มา โดยเปรียบเทียบกับคัมภีร์พระไตรปิฎก
- 3) กำหนดประเด็นเพิ่มเติม หรือรายละเอียดอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการขอคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิ และคณาจารย์ที่มีความเชี่ยวชาญ
- 4) วิเคราะห์ สังเคราะห์ ข้อมูล และสรุปคำตอบปัญหาการวิจัย ตามคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิ และคณาจารย์ที่มีความเชี่ยวชาญ
- 5) ปรับปรุง แก้ไขเนื้อหา ตามคำแนะนำของคณะกรรมการสอบสารนิพนธ์ และดำเนินงานตามขั้นตอนของบัณฑิตวิทยาลัย

ผลการวิจัย

1. **อนุโลมญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท** พบว่า อนุโลมญาณ¹³ หรือ สัจจอนุโลมิกญาณ คือ วิปัสสนาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยสัง 4 หรือ ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้หรือริยสัง ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณคือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวงแล้วโน้มโน้ม แล่นมุ่งตรงสู่นิพพาน ความสำคัญของอนุโลมญาณ อุปมาเหมือนพระราชอาชญากรรม เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหน้าและของกรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหลัง อนุโลมญาณนั้นคล้ายตามวิปัสสนาญาณ 8 เบื้องหน้า เพราะมีกิจเหมือนกัน และคล้ายตามโพธิปักชียธรรม 37 ประการ ในเบื้องบน (ในขณะมัคคญาณ) หรือเบื้องหลัง¹⁴ อนุโลมญาณนั้น เพราะเหตุปรารภสังขารทั้งหลายแล้วดำเนินไปโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะ เป็นต้น จึงอนุโลมคล้ายตามญาณทั้ง 8 ประการเหล่านี้ เพราะมีกิจ กำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์ องค์ธรรมของอนุโลมญาณ คือ ปัญญา หรือ

¹³ อภ.วิ. (ไทย) 35/793/509.

¹⁴ พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, 2554. หน้า 1127.

ปัญญาเจตสิก¹⁵ เป็นธรรมชาติที่ประกอบด้วยจิตปรุงแต่งจิต ทำให้จิตรู้แจ้งตามความเป็นจริง โดยอาศัยคุณสมบัติพิเศษ 4 ประการ ได้แก่ มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืด เป็นกิจ มีความไม่หลง เป็นผล มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้

หลักธรรมที่สนับสนุนอนุโลมญาณ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 อริยสัจ 4 วิสุทธิ 7 วิปัสสนาญาณ 16 ซึ่งมีอธิบายไว้ดังนี้

1. สติปัฏฐาน 4 คือ เครื่องมือเริ่มต้นในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นวิธีการตามดูปรากฏการณ์ภายในและภายนอกอย่างมีสติทำให้เกิดญาณเบื้องต้น เช่น อุทฺथัพพญาณ ไปจนถึง อนุโลมญาณ ได้แก่

(1) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นกัมมัฏฐานที่เหมาะสมแก่คนซึ่งมีตณฺหาจริตกล้ำปัญญาอ่อน มักพอใจติดใจในสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหลาย ได้แก่ อานาปานสติ กำหนดลมหายใจ อิริยาบถ กำหนดรู้ทันอิริยาบถ สัมปชฺฌญะ สร้างสัมปชฺฌญะในการกระทำความเคลื่อนไหวทุกอย่าง ปฏิภูมมนสิการ พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกาย ธาตุมนสิการ พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่าง ๆ นวสีวธิกา พิจารณาซากศพในสภาพต่าง ๆ

(2) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นกัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับคนที่มีตณฺหาจริตอ่อน ปัญญาคล้ำ มักพอใจติดใจในความสุขในชั้นต่าง ๆ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา

(3) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นกัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับคนที่มีทิวฐิจริตกล้ำ ปัญญาอ่อน มักมีความสำคัญมั่นหมายว่าจิตนั้นเป็นของเที่ยงแท้แน่นอน การมีสติตามระลึกจิตของตน ตามที่ปรากฏในขณะนั้น ๆ ด้วยจิตมีกิเลสก็ให้รู้ว่าจิตมีกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง จิตไม่มีกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งก็รู้ว่าขณะนั้นจิตไม่มีกิเลส

(4) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นกัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับคนที่มีทิวฐิจริตอ่อน ปัญญาคล้ำ เพราะยึดติดในธรรม หลักปฏิบัติ คือ การตามดู รู้ทัน ธรรมที่เป็นกุศล และอกุศล¹⁶

2. อริยสัจ 4 คือ ความจริงอันประเสริฐที่ผู้ปฏิบัติต้อง รู้ชัด ละ ทำให้แจ้ง ควรเจริญ ตามลำดับ เพื่อให้พ้นทุกข์อย่างแท้จริง และกิจในอริยสัจ 4 ยังจะสนับสนุนอนุโลมญาณ โดยการกำหนดรู้ และทำหน้าที่ต่ออริยสัจแต่ละข้อให้ถูกต้อง ได้แก่

(1) ทุกข์ คู่กับกิจ คือ ปริญญา ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ดังนั้น ทุกข์ และธรรมทั้งหลายที่อยู่ในจำพวกปัญหา หรือเป็นที่ตั้งแห่งปัญหา จึงรวมเรียกว่า ปริญญาธรรม (ธรรมที่ควรกำหนดรู้)

(2) สมุทัย คู่กับกิจ คือ ปหานะ ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรละ หรือกำจัด ดังนั้น ตณฺหา และธรรมจำพวกที่ทำให้เกิดปัญหา เป็นเหตุแห่งทุกข์ เช่น อวิชชา โลภะ โทสะ อุปาทาน เป็นต้น จึงเรียกรวมว่า ปหาตัพพธรรม (ธรรมที่ควรละ)

¹⁵ พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร. พระอภิธรรม เจตสิกปรมัตถ์. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอบีดี ดิสทริบิวชั่น จำกัด, 2556. หน้า 754-756.

¹⁶ ที.ม. (ไทย) 10/273-300/325-351.

(3) นิโรธ คู่กับกิจ คือ สัจฉิกิริยา ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง หรือควรบรรลุ ดังนั้น นิพพาน และธรรมจำพวกที่เป็นจุดหมาย หรือเป็นที่แก้ปัญหา จึงเรียกรวมว่า สัจฉิกาตัพพธรรม (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง)

(4) มรรค คู่กับกิจ คือ ภาวนา ในฐานะเป็นสิ่งที่ควรเจริญ คือปฏิบัติดำเนินการ ดังนั้น มรรคามีองค์ 8 และธรรมทั้งหลายที่เป็นพวกข้อปฏิบัติ เป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย จึงรวมเรียกว่า ภาเวตัพพธรรม (ธรรมที่ควรเจริญ)¹⁷

3. วิสุทธิ 7 ลำดับพัฒนาจิตจนบริสุทธิ์ถึงขั้นพร้อมเข้าสู่โลกุตตรญาณ เป็นกระบวนการของการพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา อย่างเป็นลำดับ ได้แก่

(1) สीलวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของศีล มี 4 อย่าง ได้แก่ ปาฏิโมกขสังวรศีล คือ ศีลที่สำรวมในพระปาฏิโมกข์นี้ช่วยให้ผู้รักษาพ้นจากอบายภูมิทั้ง 4 อินทริยสังวรศีล คือ ศีลที่สำรวมในอินทริย 6 อาชีวปาริสุทธิศีล คือ บริสุทธิ์ด้วยการเลี้ยงชีพ ปัจจัยสันนิสสิตศีล คือ ศีลที่พิจารณาการใช้จ่าย 4

(2) จิตตวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งจิต จิตที่สมดุลง เพราะวิริยะผลเสมอกับสมาธิผล ทำให้สมาธิก็สมดุลง วิริยะก็สมดุลง เป็นปัจจัยให้สติกำหนดรู้อยู่ในปัจจุบันขณะได้อย่างพอดี

(3) ญาณวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของความเห็นถูก ได้แก่ การเห็นรูปธรรม นามธรรมตามความเป็นจริง ปัญญาที่เห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นความจริง

(4) กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ปัญญาที่รู้ว่าธรรมทั้งหลาย คือ นามธรรมและรูปธรรมเหล่านี้ เกิดขึ้นมาโดยอาศัยอวิชชา ตณหา เป็นต้น เป็นเหตุและปัจจัยให้เกิดขึ้นทั้งในชาตินี้และชาติหน้าก็ตาม หาได้มีพระผู้เป็นเจ้าบันดาลให้เกิดขึ้นไม่

(5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง ปัญญาของผู้ที่มีความรู้ถูกแน่นอนว่า อารมณนี้ใช่อารมณที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานหรือไม่ใช่

(6) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้ในข้อปฏิบัติที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานได้แน่นอน ความหมดจดแห่งญาณ คือ พลวอุทยัพพญาณ ไปจนถึง อนุโลมญาณ หรือ ญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน รู้ทุกขอริยสัจจ รู้สมุทัยอริยสัจจ รู้นิโรธอริยสัจจ รู้มรรคอริยสัจจ

(7) ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ 4 โดยสมบูรณ์ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ การปฏิบัติบริบูรณ์จนก้าวผ่านภูมิ ได้รู้แจ้งในอริยมรรค¹⁸

4. วิปัสสนาญาณ 16 เกิดขึ้นจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยสติปัฏฐาน 4 โดยมีพื้นฐานจากวิสุทธิ 7 และอริยสัจ 4 เป็นแนวทาง เมื่อผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงอนุโลมญาณได้แสดงว่าเข้าใกล้การบรรลุมรรคผล และนิพพาน อย่างแท้จริง แบ่งเป็น 3 ระดับ ได้แก่

¹⁷ ม.อ. (ไทย) 14/431/490-491.

¹⁸ ช.ป. (ไทย) 31/1/1.

(1) ญาณระดับต้น ได้แก่ นามรูปปริเฉทญาณ ปัญญาที่แจ้จรัสรูป-นาม ปัจจัยปริศคญาณ ปัญญาที่รู้เหตุปัจจัยรูป-นาม และ สัมมสนญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูป-นาม ได้แก่ อนิจจัง ลักษณะความไม่เที่ยง ทุกขัง ลักษณะความบีบคั้น เป็นทุกข์ทนได้ยาก และ อนัตตา ลักษณะความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้¹⁹

(2) ญาณระดับกลาง ได้แก่ อุทฺถัพพญาณ ปัญญาที่พิจารณากำหนดเห็นความเกิดดับของรูป-นาม โดยการเปรียบเทียบกับปัจจุบันให้เห็นเป็นสิ่งที่อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ แต่ไม่จำเป็นต้องไปคร่ำครึใจกำหนดมากจนเกินไป เพียงแต่ให้กำหนดไปตามปกติโดยธรรมชาติที่สุด

(3) ญาณระดับสูง ได้แก่ ภังคญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นเฉพาะความดับของรูป-นาม ญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูป-นามเป็นของน่ากลัว อาทิหนวญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นโทษของรูป-นาม นิพพิทาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูป-นามว่าเป็นทุกข์ มุญฺจิตุกัมมตาญาณ ปัญญาที่พิจารณาแล้ว อยากหลุดพ้น ปฏิสังขานญาณ ปัญญาที่พิจารณาหาหนทางหลุดพ้น อย่างจริงจัง ตั้งใจจริง สังขารุเปกขานญาณ ปัญญาที่วางเฉยในรูป-นาม อนุโลมญาณ ปัญญาที่พิจารณารูป-นามอนุโลมตาม ญาณต่ำ ญาณสูง เตรียมตัวเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน²⁰ โคตรญาณ ปัญญาที่ตัดขาดจากโคตรปุถุชน มัคคญาณ ปัญญาที่ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน ผลญาณ ปัญญาที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ และ ปัจจเวกชนญาณ ปัญญาที่พิจารณามรรค ผล นิพพานที่ได้บรรลุแล้ว

2) วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา พบว่า การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การเกิดขึ้นของปัญญาที่เกิดจากการพิจารณารูป-นามตามความเป็นจริงในปัจจุบัน เป็นวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวเนื่องกับการตรัสรู้ ได้แก่

1. การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน 4 ได้แก่ การพิจารณากายานุสัสสนา คือ การพิจารณาร่างกายตามความเป็นจริง เช่น การสังเกตลมหายใจหรือการเคลื่อนไหวต่าง ๆ เพื่อเข้าใจธรรมชาติของร่างกายในปัจจุบันขณะโดยไม่มีตัวตนเข้าไปยึดมั่น การพิจารณาเวทนานุสัสสนา การพิจารณาความรู้สึกต่าง ๆ เช่น สุข ทุกข์ หรือ เฉย ๆ ตามความเป็นจริง ว่าความรู้สึกเหล่านี้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป การพิจารณาจิตตานุสัสสนา คือ การพิจารณาจิตใจ เช่น การเห็นความโกรธ ความโลภ หรือความหลงในจิต โดยไม่ยึดถือว่าเป็นตัวเรา เพื่อรู้ตามความจริงของจิตที่เปลี่ยนแปลงได้ และการพิจารณาธัมมานุสัสสนา การพิจารณาธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นีวรณ 5 ชั้น 5 อายตนะ 12 โพชฌงค์ 7 อริยสัจ 4 เพื่อให้เกิดปัญญาญาณเบื้องต้น ตั้งแต่ อุทฺถัพพญาณ ไปจนถึง อนุโลมญาณก้าวข้ามความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นอริยชน คือ มรรค ผล และพระนิพพาน ตามลำดับ²¹

¹⁹ ช.ป. (ไทย) 31/5/1.
²⁰ พระพุทธทศตเถระ. **อภิธัมมวาท**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555. หน้า 434.
²¹ ที.ม. (ไทย) 10/273-300/325-351.

2. การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยสัจ 4 คือ การที่สภาวะทุกอย่างในกระบวนการหลุดพ้นเชื่อมโยงและสมบูรณ์พร้อมกัน เช่น เมื่อมรรคสังขจะสมบูรณ์ เราก็จะเข้าถึงนิโรธได้ และมรรคสังขจะก็สมบูรณ์พร้อมไปด้วยกัน ซึ่งเกี่ยวข้องกับญาณ 3 ประเภท คือ สัจจญาณ (รู้ความจริงตามอริยสัจ) กิจจญาณ (เข้าใจหน้าที่ในอริยสัจ) ที่สมบูรณ์อยู่ในระดับโลกียะ ส่วนกตญาณ (การรู้แจ้งที่หลุดพ้น) เป็นญาณในระดับโลกุตตระ เป็นปัญญาที่แจ้งในการคล้อยตามในอนุโลมตามอริยสัจ จะ ปัญญาที่ทำให้เราเข้าใจและคล้อยตามอริยสัจได้อย่างถูกต้อง พร้อมทั้งละการยึดติดที่ไม่สอดคล้องกับความจริงของอริยสัจ นี่คือการกระบวนการที่นำไปสู่ความหลุดพ้น²²

3. การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักวิสุทธิ 7 ได้แก่ สิววิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือ รักษาศีลตามกัมมขันธ์ของตนให้บริสุทธิ์ จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต คือ ผีอกบรรมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะเป็นจริง เป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในกัมมแห่งความไม่หลงผิด กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้แล้วจึงสิ้นสงสัย มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ การเริ่มเจริญวิปัสสนาต่อไปสู่ความหลุดพ้น ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน คือ ประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลายเริ่มแต่อุทฺทยัพพยานุปลานาญาณ ไปจนถึง อนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา และ ญาณทัสสนวิสุทธิ²³ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในมัคคญาณ อันเกิดถัดจากโคตรกญาณเป็นต้นไป

4. การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักวิปัสสนาญาณ 16 คือ ปัญญาญาณที่รู้ในความเป็นพระไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา) แบ่งออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ 1) ญาณระดับต้น คือ ญาณเห็นรูป-เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ 2) ญาณระดับกลาง คือ ญาณเห็นไตรลักษณ์รูป-นาม ได้แก่ อุทฺทยัพพญาณ และ 3) ญาณระดับสูง คือ ญาณรู้แจ้งไตรลักษณ์ เห็นความไม่เที่ยง เห็นความไม่ใช่ตัวตนที่กำหนดรู้ได้แก่ ภังคญาณ ไปจนถึง ปัจจเวกชนญาณ²⁴

อภิปรายผลการวิจัย

1) อนุโลมญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่า ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้อริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวงแล้วโน้มโน้ม แล่นมุ่งตรงสู่

²² ม.อ. (ไทย) 14/431/409-491.

²³ ม.ม. (ไทย) 12/298/295.

²⁴ วิสุทธิ. (ไทย) 3/206-328.

นิพพาน ความสำคัญของอนุโลมญาณ อุปมาเหมือนพระราชผู้ทรงธรรม เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหน้าและของธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหลัง อนุโลมญาณนั้นคล้ายตามวิปัสสนาญาณ 8 เบื้องหน้า เพราะมีกิจเหมือนกัน และคล้ายตามโพธิปักขิยธรรม 37 ประการเบื้องบน หรือเบื้องหลัง อนุโลมญาณ สัจจานุโลมิกญาณ และ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือ ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจ ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสมซึ่งมีลักษณะว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ญาณมุ่งตรงไปสู่นิพพาน ซึ่งมีความสอดคล้องกับอนุโลมญาณของ พระพุทธโฆสเถระ ได้ให้ทัศนะไว้ในหนังสือ “คัมภีร์วิสุทธิมรรค” อธิบายว่า อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนพระราช ญาณทั้งหลาย 8 เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ 8 ท่าน โพธิปักขิยธรรม 37 เปรียบเหมือนโบราณราชธรรม ในอุปมานั้นพระราชเมื่อทรงมีพระราชดำรัสว่า จงเป็นอย่างนั้นเถิด ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่คำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ทั้งหลายผู้ว่าคดีด้วย ทรงอนุโลมแก่ราชธรรมด้วยฉันทใจ อนุโลมญาณนี้ก็ฉันทใจเมื่อเกิดขึ้นปรารภสังขารทั้งหลายโดยพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ชื่อว่าอนุโลมแก่ญาณทั้งหลาย 8 เพราะมีกิจเหมือนกัน และอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย 37 ประการ ในเบื้องต้น (ในขณะมคคญาณ) เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ และยังมีความสอดคล้องกับอนุโลมญาณของสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้ให้ทัศนะไว้ในหนังสือ “อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า” อธิบายว่า อนุโลมญาณ เป็นญาณที่มีกิจเห็นพ้องต้องกับวิปัสสนาญาณเบื้องต้น ดุจสมเด็จพระราชาธิบดี ทรงเห็นพ้องต้องกันกับมหาอำมาตย์ ผู้พิพากษา 8 บัณฑิต และการที่จะเห็นพ้องต้องกันนี้ ก็เพราะไม่ขัดกับโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ เบื้องบน อันเป็นธรรมที่จะนำไปบรรลุอริยมรรค อริยผลอย่างแท้จริง ด้วยเหตุนี้อนุโลมญาณจึงเป็นญาณที่มีกิจอนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ ดุจสมเด็จพระราชาธิบดีทรงเห็นว่าการวินิจฉัยแห่งมหาอำมาตย์ทั้ง 8 นายนั้นถูกต้องแล้ว คือ ครอบคลุมกฎหมายแผ่นดินดั้งเดิมแต่อย่างใด และยังมีความสอดคล้องอีกกับอนุโลมญาณของ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ทัศนะไว้ในหนังสือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม” อธิบายว่า สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้ อริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรภูญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมคคญาณ ให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป และมีความสอดคล้องกับอนุโลมญาณในงานวิจัยของ นวพร ทองศรีเพชร ได้วิจัยเรื่อง “รูปแบบการเจริญวิปัสสนาภาวนาแบบเมตตาเจโตวิมุตติ เพื่อเข้านิโรธสมาบัติ” พบว่า อนุโลมญาณ หรือสัจจานุโลมิกญาณ คือ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้ อริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ เป็นปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม ซึ่งมีลักษณะ รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง หรือวิญญาณไม่เที่ยง

จากเอกสารและงานวิจัยที่ยกมาข้างนี้ ได้ชี้ให้เห็นว่า อนุโลมญาณ หมายถึง ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวงแล้วโน้มน้อม แล่นมุ่งตรงสู่นิพพาน คล้อยตามโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ และประโยชน์ของผลการวิจัยนี้ มีทั้งในเชิงปฏิบัติและวิชาการ โดยสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการสอนและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา รวมถึงการพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ในหลักสูตรทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งในเรื่องของ “อนุโลมญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

2) ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่า วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาคือ การเข้าใจเหตุปัจจัยใดที่ทำให้อนุโลมญาณเกิดขึ้นในกระบวนการภาวนา พร้อมทั้งสภาวะจิตในขณะนั้นอย่างชัดเจนในเชิงลำดับขั้น ได้แก่ 1) การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน 4 ได้แก่ การพิจารณากายานุสัสสนา คือ การพิจารณาร่างกายตามความเป็นจริง การพิจารณาวෙනานุสัสสนา การพิจารณาความรู้สึกต่าง ๆ เช่น สุข ทุกข์ หรือ เฉย ๆ ตามความเป็นจริง การพิจารณาคิตตานุสัสสนา คือ การพิจารณาคิดใจ เช่น การเห็นความโกรธ ความโลภ หรือความหลงในจิต โดยไม่ยึดถือว่าเป็นตัวเรา เพื่อรู้ตามความจริงของจิตที่เปลี่ยนแปลงได้ และ การพิจารณาธัมมานุสัสสนา การพิจารณาธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นีวรณ 5 ชั้น 5 อายตนะ 12 โพชฌงค์ 7 อริยสัจ 4 เพื่อให้เกิดปัญญาญาณเบื้องต้นไปจนถึงอนุโลมญาณก้าวข้ามความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นอริยชน คือ มรรค ผล และพระนิพพาน ตามลำดับ 2) การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยสัจ 4 คือ การที่สภาวะทุกอย่างในกระบวนการหลุดพ้นเชื่อมโยงและสมบูรณ์พร้อมกัน เช่น เมื่อมรรคสัจจะสมบูรณ์เราก็จะเข้าถึงนิโรธได้ และมรรคสัจจะก็สมบูรณ์พร้อมไปด้วยกัน ซึ่งเกี่ยวข้องกับญาณ 3 ประเภท คือ สัจจญาณ (รู้ความจริงตามอริยสัจ) กิจจญาณ (เข้าใจหน้าที่ในอริยสัจ) ที่สมบูรณ์อยู่ในระดับโลกียะส่วนกตญาณ (การรู้แจ้งที่หลุดพ้น) เป็นญาณในระดับโลกุตตระ เป็นปัญญาที่แจ้งในการคล้อยตามในอนุโลมตามอริยสัจจะ ปัญญาที่ทำให้เราเข้าใจและคล้อยตามอริยสัจได้อย่างถูกต้อง 3) การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักวิสุทธิ 7 ได้แก่ สิววิสุทธิ คือ ศิลที่บริสุทธิ์ จิตตวิสุทธิ คือ สมานที่บริสุทธิ์ ทิฏฐิวิสุทธิ คือ เห็นรูป-นามตามความเป็นจริง กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ละความสงสัยในเหตุปัจจัยของรูป-นาม มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ รู้ว่าอะไรคือทางและไม่ใช่ว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ รู้แนวทางภาวนาอันถูกต้อง เริ่มแต่อุท্থัพพยานุสัสสนาญาณ ไปจนถึง อนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา และ ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณเห็นแจ้งอริยสัจ 4 หรือ ความรู้ในมัคคญาณ อันเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เป็นต้นไป และ 4) การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักวิปัสสนาญาณ 16 คือ ปัญญาญาณที่รู้แจ้งในความเป็นไตรลักษณ์ แบ่งออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ 1) ญาณระดับต้น คือ ญาณเห็นรูป-เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ 2) ญาณระดับกลาง คือ ญาณเห็นไตรลักษณ์รูป-นาม ได้แก่ อุท্থัพพญาณ และ 3) ญาณระดับสูง คือ ญาณรู้แจ้งไตรลักษณ์ เห็นความไม่เที่ยง เห็นความไม่ใช่ตัวตนที่กำหนดรู้ ได้แก่ กังคญาณ ไปจนถึง ปัจจเวกชนญาณ ซึ่งมีความสอดคล้องกับอนุโลมญาณของ พระมหาชินวัฒน์ จกุกวโร ได้ให้ทัศนะไว้ในหนังสือ

“พระอภิธรรม เจตสิกปรมัตถ์” อธิบายว่า ปัญญาที่กำหนดรู้ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา คือ เห็นประจักษ์แจ่ม ซึ่งไตรลักษณ์รูป-นาม เรียกว่า ปัจจกขลิตธิญาณ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาแยกแยะนาม ปัญญารู้จักรูป รู้จักนาม ปัจจยปริคคหญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เหตุรู้ปัจจัยของรูป-นาม สัมมสนญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้ความเป็นไตรลักษณ์ อุทัยพพญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นความเกิด-ดับของรูป-นาม ภัคคญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาถึงความดับไปแห่งรูป-นาม อย่างเดียว ภยญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป-นาม มเป็นภัยอันน่ากลัว อาทิวนญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาเห็นว่ารูป-นาม เป็นโทษ นิพพิทาญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาเห็นว่า รูป-นามเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย มุญจิตุกัมมตาญาณ คือ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากรูป-นาม ปฏิสังขญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาหาทางหนีให้พ้นไปจากรูป-นาม สังขารุเปกขญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาวางเฉยในรูป-นาม อนุโลมญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดพิจารณาเห็นรูป-นาม ให้คล้อยไปตาม โคตรภูญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาข้ามพ้นจากรูป-นาม สู่สภาพของพระนิพพาน มัคคญาณ คือ ปัญญาที่รับรู้สภาพของพระนิพพาน ผลญาณ คือ ปัญญาที่รับรู้นิพพานเป็นอารมณ์ ปัจจเวกชนญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาสภาพธรรมต่าง ๆ และยังมีความสอดคล้องกับอนุโลมญาณของ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ได้ให้ทัศนะไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา” อธิบายว่า เมื่อสังขารุเปกขญาณถึงที่สุดแล้วจะได้ชื่อว่า ลีลาปัตตสังขารุเปกขา และเนื่องจากอยู่ติดกับอริยมรรคจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า วุฏฐานคามินี วิปัสสนา หรือ วิปัสสนาที่กำลังจะเข้าถึงอริยมรรค อนึ่ง อริยมรรคนี้จะไม่กำหนดสังขารนิमित ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนามาเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้นจึงถือว่าลูก คือ ผละตัวออก จากนิमितแล้ว และต่อจากนั้นจึงทำให้ปวัตตะ คือ กิเลส กรรม และวิบากที่เกี่ยวข้องสงบระงับไป เพราะฉะนั้นจึงถือได้ว่า ผละตัวออกจากปวัตตะ ด้วยสาเหตุที่มรรคเป็นสภาวะธรรมที่ออก (พ้น) จากนิमितและปวัตตะทั้ง 2 นี้จึงได้ชื่อว่า วุฏฐานะ ส่วนสังขารุเปกขญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ทั้ง 3 นี้มีความต่อเนื่องเป็นวิถีเดียวกันกับมรรคจึงเรียกว่า วุฏฐานคามินี และมีความสอดคล้องกับอนุโลมญาณในงานวิจัยของ พระจักริน กนุตสิโล (เถรธีรธรรม) ได้วิจัยเรื่อง “ศึกษาขณิกสมาธิในการเจริญสุททวิปัสสนา” พบว่า ปัญญาที่พิจารณารูป-นามอนุโลมตาม ญาณต่ำ และญาณสูง เตรียมตัวเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน โดยอาการ 3 อย่างใดอย่างหนึ่ง ญาณที่ 12 อนุโลมญาณเป็นวิปัสสนาญาณในมรรควิถี ซึ่งอนุโลมต่อการรู้แจ้งอริยสัจธรรม อนุโลมญาณเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต 3 ขณะในมรรควิถี คือ บริกรรม 1 ขณะ อุปจาร 1 ขณะ และอนุโลม 1 ขณะ ซึ่งมีไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ซึ่งอนุโลมต่อการที่จะปล่อยอารมณ์ที่เป็นสังขารธรรม แต่สำหรับบุคคลที่เป็นตักขบุคคล คือ มีปัญญากลับบรรลุอริยสัจธรรมได้เร็ว อนุโลมก็มี 2 ขณะ คือ เว้นขณะบริกรรม 1 ขณะ และเพิ่มผลจิตเป็น 3 ขณะ อนุโลมญาณก็ได้แก่ อุปจาร และอนุโลม ทั้ง 2 ขณะรวมกัน อนุโลมญาณนี้เป็นกามาวจรมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตประกอบด้วยวิปัสสนาประหามันโหระ และเห็นพระไตรลักษณ์ได้ แต่ไม่สามารถเห็นพระนิพพาน อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาวิภังค์อธิบายไว้ว่า มรรควิถี นั้นไม่มี ตหารัมมณะ และมีความสอดคล้องอีกกับวิปัสสนาญาณ 9 ในงานวิจัยของ พระประยงค์ สุวณฺโณ (คล้ายสุบรรณ) ได้วิจัยเรื่อง “แนวทางการส่งเสริมสหทธิย์เพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พบว่า

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิปัสสนาญาณแท้ สงเคราะห์ใน วิปัสสนาญาณ 9 ได้แก่ 1) พลวอุท্থัพพญาณ 2) กังคญาณ 3) ภัยตูปัญฐานญาณ 4) อาทินวญาณ 5) นิพพิทาญาณ 6) มุญจิตุกัมมตาญาณ 7) ปฏิสังขญาณ 8) สังขารุเปกขญาณ 9) อนุลอมญาณ ญาณทั้ง 9 อย่างนี้ เป็นวิปัสสนาญาณโดยตรง คือนับตั้งแต่พลวอุท্থัพพญาณ คือ ปัญญาที่เห็นนามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่ผ่านพ้นมาจากวิปัสสนูปกิเลส 10 อย่างเป็นต้นมาแล้ว จนถึงอนุลอมญาณ หรือ เรียกว่า สัจจานุลอมิกญาณ

จากเอกสารและงานวิจัยที่ยกมาอ้างนี้ ได้ชี้ให้เห็นว่า การเกิดขึ้นของอนุลอมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การเข้าใจเหตุปัจจัยใดที่ทำให้อนุลอมญาณเกิดขึ้นในกระบวนการภาวนา พร้อมทั้งสภาวะจิตในขณะนั้น อย่างชัดเจนในเชิงลำดับขั้น ได้แก่ (1) การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน 4 (2) การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักอริยสัจ 4 (3) การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักวิสุทธิ 7 และ (4) การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักวิปัสสนาญาณ 16 และประโยชน์ของผลการวิจัยนี้ มีทั้งในเชิงปฏิบัติและวิชาการ โดยสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการสอนและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา รวมถึงการพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ในหลักสูตรทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งในเรื่องของ “การเกิดขึ้นของอนุลอมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

การเกิดขึ้นของอนุลอมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เริ่มจากการเจริญสติปัฏฐาน 4 พิจารณารูปรูป-นามตามความเป็นจริง คือ การพิจารณากาย เช่น คูลมหายใจเข้า-ออก เป็นต้น การพิจารณาเวทนา เช่น สุข ทุกข์ เฉย ๆ การพิจารณาจิต เช่น จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ เป็นต้น และการพิจารณาธรรม เช่น การเข้าใจในอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค หรือ การพิจารณารูปรูปตามลำดับขั้นตอนของวิสุทธิ 7 คือ วิธีชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ ที่ทำให้ไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ เมื่อถึงขั้นอนุลอมญาณ จิตจะพิจารณาเริ่มใหม่ในอุท্থัพพญาณ ไปจนถึง สังขารุเปกขญาณ และเตรียมพร้อมสำหรับการเข้าถึงวิปัสสนาญาณ 16 คือ มรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ

บทสรุป

การวิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุลอมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การเข้าใจว่าเหตุปัจจัยใดที่ทำให้อนุลอมญาณเกิดขึ้นในกระบวนการภาวนา พร้อมทั้งความหมาย บทบาท และสภาวะจิตในขณะนั้น เพื่อให้เข้าใจชัดเจนในเชิงลำดับขั้น ดังนี้ 1) ความหมายของอนุลอมญาณ คือ ญาณที่เกิดขึ้นสอดคล้องกับความจริงแห่งสังขาร และสอดคล้องกับ อริยมรรคที่กำลังจะเกิดขึ้น เป็นญาณที่เชื่อมต่อกันระหว่าง โลกียะญาณ (ญาณปุถุชน) และ โลกุตตรญาณ (มรรคญาณ - ผลญาณ) 2) การเกิดขึ้นของอนุลอมญาณ คือ เริ่มต้นที่สติปัฏฐาน 4 ผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาโดยการกำหนด กาย เวทนา จิต ธรรม อย่างต่อเนื่อง มุ่งหมายให้เห็น รูป-นามตามความเป็นจริง ว่าเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เมื่อพิจารณารูปรูป-นามด้วยวิปัสสนาอย่างต่อเนื่อง จิตจะบริสุทธิ์ขึ้นตามลำดับ วิสุทธิ 7 โดยเฉพาะช่วง มัค

คามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นช่วงที่เริ่มแยกแยะทางที่ถูกต้องออกจากทางผิด จิตจะละเอียดขึ้น วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นตั้งแต่ อุทยัพพะญาณ ไปจนถึง สังขารุเบกขาญาณ และเมื่อเข้าสู่ สังขารุเบกขาญาณ จิตจะวางเฉยต่อสังขาร เห็นการเกิด-ดับของรูป-นามด้วยความเป็นกลาง เป็นช่วงต่อจาก สังขารุเบกขาญาณ จิต กลับไปพิจารณาตั้งแต่ต้น อย่างรวบรัด เห็นความเกิดดับชัดเจนละเอียด มีพลัง จิตจึงมีความพร้อมที่จะเข้าสู่โลกุตระญาณ เป็นญาณที่เตรียมจิตก่อนเข้าสู่โคตรภูญาณ (ก้าวข้ามจากปุถุชนสู่พระอรหัต) โดยมีการทบทวนสภาวะ พิจารณารูป-นามซ้ำอีกครั้งด้วยปัญญาที่แก่กล้า ซึ่งเป็นเครื่องหมายว่าผู้ปฏิบัติกำลังจะเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน ตามลำดับ

ข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งประเด็นข้อเสนอแนะไว้ ดังนี้

1) ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ครั้งนี้ ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ดังนี้

1. มหาวิทยาลัยสงฆ์ควรกำหนดให้ วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นแนวทางแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อความพ้นจากทุกข์
2. มหาวิทยาลัยสงฆ์ควรกำหนดให้ วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของบุคลากรในสังคมทุกระดับ
3. มหาวิทยาลัยสงฆ์ควรกำหนดให้ วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เสนอสภาวิชาการและสภามหาวิทยาลัย เพื่อนำไปบรรจุในแผนกลยุทธ์ หรือแผนปฏิบัติการประจำปี โดยให้รายงานความก้าวหน้าเป็นระยะ ๆ

2) ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์การเกิดขึ้นของอนุโลมญาณในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ครั้งนี้ ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

1. วิเคราะห์การเกิดขึ้นของวิสุทธิ 7 ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
2. วิเคราะห์การเกิดขึ้นของวิปัสสนาญาณ 16 ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- _____. **อรรถกถาภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553.
- _____. **ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2539.
- นwor ทงศรีเพชร. “รูปแบบการเจริญวิปัสสนากาวนาแบบเมตตาเจโตวิมุตติเพื่อเข้ามโนโรธสมาบัติ”. **คุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตร์คุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2566.
- พระจักริน กนุตสิโล (ถิรธีรธรรม). “ศึกษาขณิกสมาธิในการเจริญสุทธวิปัสสนา”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2562.
- พระประยงค์ สุวณโณ (คล้ายสุบรรณ). “แนวทางการส่งเสริมสัทธินทรีย์เพื่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”. **คุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตร์คุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2566.
- พระพุทธรโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, 2554.
- พระพุทธรทัตตเถระ. **อภิธัมมวาทาร**. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555.
- พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร. **พระอภิธรรม เจตสิกปรมัตถ์**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอบุ๊ค ดิสทริบิวชั่น จำกัด, 2556.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ). **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2559.
- สมเด็จพระพุทธรโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 39. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2560.
- สมเด็จพระพุทธรชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร). **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2554.

